

Cătălin Borangic, Sorin Paliga

Note pe marginea originii și a rolului armurilor geto-dacice în ritualurile funerare

Complexitatea și problematica fenomenului militar din spațiul nord-dunărean, din ultima jumătate a mileniului I î.Hr. și în primele două secole a celui următor, sunt două subiecte vaste și fascinante deopotrivă, prin faptul că oferă o perspectivă asupra unuia dintre elementele definitorii ale civilizațiilor Antichității de la Dunărea de Jos, al căror caracter marțial răzbate vizibil din textele antice. Această trăsură este reliefată și de descoperirile arheologice, care au relevat fortificații, morminte și arme, al căror cumul și număr implică existența unor elite politice, religioase și militare, secondate de o însemnată forță economică, în măsură să mobilizeze și să susțină economic și moral numeroasele campanii militare și eforturile arhitectonice remarcabile. Dincolo de infrastructura militară, mult mai vizibilă arheologic, această elită a fost posesoarea unui armament complex, eterogen, dar mai ales eficient, asupra căreia și-a pus amprenta și care, până la urmă, i-a construit propria identitate marțială. Panoplia acestei elite, modificată și adaptată permanent la realitățile momentului, a avut întotdeauna particularități diverse, fie morfologice, predilecția pentru arme ofensive curbe, celebrele pumnale *sica*, spre exemplu, fie tactice, ilustrată de adaptabilitatea și inventivitatea remarcabilă a acestor războinici profesioniști. Unul dintre cele mai interesante astfel de elemente, în care se împletesc, adesea atât de strâns încât este aproape imposibil de departajat, inovația proprie de plagiatul tehnic, este armura. Nu putem ști cu siguranță când a apărut acest element de echipament în dotarea războinicilor din zonă, dar putem reconstitui, fie și parțial, traseul acestor piese de armament, plecând de la necesitatea firească a luptătorilor de a se proteja și până la artefactele propriu-zise. Ce se poate spune însă cu siguranță este că armurile, de toate tipurile, au individualizat dintotdeauna purtătorul lor, i-au modificat statutul și imaginea, l-au însoțit în momentele importante din viață, pe timp de război, dar și pe timp de pace. Importanța acestor armuri rezidă din valențele multiple cu care au fost investite, izvorâte din funcția lor practică și care sfârșesc prin a le sacraliza rolul. Războinicii participau la ceremoniile comunității purtându-le, oficiau ritualurile echipați ca de război și, într-un final, erau înmormântați cu ele, într-o formă sau alta. Imaginea acestor elite nu era completă fără armamentul lor, în toate momentele vieții și chiar după moarte, într-o încercare disperată de a transfera în plan fantastic, atributele și funcționalitățile din planul real.

Legătura dintre armament, în special dintre armuri, și concepțiile religioase ale elitelor care le-au utilizat oferă ocazia de a sonda puțin cunoscuta, dar efervescenta lume a geto-dacilor, în căutarea acelor motivații sacre care au avut ca efect coagularea autorității aristocrației războinice în jurul unui nucleu suficient de puternic, în stare să mobilizeze dispersata forță a geto-dacilor. Obiecte de prestigiu, armurile¹, dincolo de rolul lor practic, confereau posesorului o poziție aparte, contribuind la afirmarea statutului său, atât în raport cu propriul grup cât și cu inamicii săi, fiind echipamente dificil de realizat, de procurat și de întreținut². Purtarea lor în cadrul evenimentelor speciale ale comunității și depunerea în morminte sugerează importanța ce le era acordată precum și investirea lor cu anumite proprietăți

¹ Deși am operat cu noțiunea de *armuri* la modul general, studiul are ca fundament cămășile de zale, model de cuirasă mai bine reprezentat și mai cunoscut decât restul tipurilor de armuri folosite în spațiul geto-dacic. Excepționând evidentele deosebirii de ordin tehnic, celelalte aspecte ce țin de psihologie și spiritualitate sunt, în principiu, similare și deci circumscrise noțiunii de armură.

² Borangic 2011a, *passim*.

magico-religioase și sociale al căror sens și importanță pot fi, cel mult, bănuite. Plecând de la aceste premise, se poate contura imaginea războinicului ca membru marcant al comunității, exponent al autorității, cu îndatoriri preponderent sau exclusiv militare. Caracterul neomogen al structurilor sociale și militare care îl conțin, poate fi surprins, fie și numai parțial, pe baza a armamentului depus în morminte, la care se pot adăuga particularitățile evidente ale armelor sau influențele alogenilor ori vecinilor. Dispersia în profil teritorial (Fig. 1; Fig. 2) a scos în evidență, la

Fig. 1. Distribuția geografică a descoperirilor de armuri de zale din nordul Dunării (* piesă incertă). Geographical distribution of chain mail armor North of the Danube (* uncertain item).

rândul ei o serie de întrebări suplimentare referitoare la punctul de origine al zalelor, la traseul lor și implicite al purtătorilor lor. Chiar dacă elementele constitutive ale fenomenului militar ce le conține oferă, de cele mai multe ori, doar dovezi circumstanțiale, ele permit ipoteze de lucru viabile, nu atât prin corectitudinea lor, discutabilă acolo unde se termină documentul concret, ci prin faptul că, folosind logica istorică se pot aborda unele aspecte ce țin de mecanismele psiho-sociale care construiesc, până la urmă, o mentalitate colectivă. Sistemul de conexiuni relevant a permis, chiar dacă pe alocuri doar intuitiv, completarea unui tablou în care armurile tind să rămână în fundal, prim-planul revenindu-i războinicului care le-a utilizat și contextului istoric ce l-a conținut. Cămășile de zale se dovedesc atât de atașate imaginii acestui războinic, sub toate aspectele, militar, religios și psihologic, încât disocierea dintre armă și posesor apare ca fiind anacronică, făcând inutilă studiarea stratificată, selectivă a acestor echipamente. Multitudinea de direcții de cercetare are însă și părți slabe, cauzate de dispersia atenției, și implicit a filonului cercetării, precum și de redundanța informației, ceea ce e posibil să afecteze uneori coerența ideilor formulate sau a scopului în sine.

Considerăm util ca, înainte de abordarea problematicii propuse, să formulăm un scurt excurs etimologic privind originea „enigmaticului” termen românesc *zale*, sing. (refăcut după plural) *za*. Nu ne propunem aici un studiu aprofundat, ci doar schițarea unei posibile căi de cercetare mai detaliată, pe care ne-o propunem pentru o comunicare ulterioară, mai amplă³. DEX înregistrează forma de sing. *za*, pentru care dă pl. *zale*. Originea este propusă a fi din neo-grecesul *záva*, cu frecvența neangajare a autorilor dicționarului („cf. ngr. *Záva*”). Enigmatic termen, neexplicat la rândul său, dar el nu este, de fapt, neogrec, cum eronat indică DEX, ci bizantin⁴. În primul rând, termenul nu apare în greaca modernă, el este un termen exclusiv bizantin timpuriu, deoarece nu apare în perioada sec. VII–IX. Într-un lexicon bizantin, accesibil online⁵, citim:

ζάβα, -ας} ἡ, Ἰσθρακός L. lorica, cuirass. Justinian. Novell. 85, 4. Mauric. 1, 2. Chron. 625, 13. Mai. 322, 19. Zeo. Tact. 6, 2. 25.

ζαβαρεῖον, ον, το. (ζάβα) Ἀποθητήριο ζαβών (ισθρακόν). Σουῖδα

ζαβάρτος, η, ον. (ζαβάρ) Ὁ Ἰσθρακοφόρος, lat. *loricatus*. Mauric. 10, 1. Chron. 719, 14.

³ Sesiunea internațională de comunicări științifice „Arheologia mileniului I. p Chr.”, Ploiești, 29-31 august, 2013.

⁴ Mulțumim pe această cale colegilor Tudor Dinu, Alexandru Popp și Ionu Vasile care, cu profesionalism și promptitudine, ne-au oferit o serie de amănunte și surse bibliografice extrem de necesare.

⁵ http://www.stougiannidis.gr/byz_uniforms.htm, 20.02.2013.

Ar fi, aşadar, un termen militar specific acestui areal, neexplicat din punct de vedere etimologic. Conform unei vechi tradiții filologice, se pare fără bibliografie, cuvântul ar fi de origine persană. Problema este însă că în persană nu poate fi identificat nici un termen care ar putea fi considerat originea formei bizantine. Noi credem că aveam de-a face, ca și în alte cazuri⁶, de un recurs nefericit la un idiom oriental. Ajuși aici, cercetările par a se învârti în cerc:

1. termenul bizantin *zaba* dispăre din documente după sec. IX și nici anterior nu era foarte frecvent. Oricum, el nu se păstrează în neo-greacă.

2. O formă însă evident înrudită se păstrează în română: *zale*. DEX consideră că am avea un singular *za*, din care ar deriva pluralul. Noi credem că și aici DEX greșește: forma veche și originară este *zale* (articulat *zalele*), din care se formează ulterior un singular

za, art. *zaua* și care este reflectat în biz. *ζαβία*, pronunțat deja *v* și/sau *w*, deci semivocalic. Modelul de derivare regresivă a fost, desigur, un cuvânt uzual și frecvent precum *zi*, art. *ziua*, pl. *zile*, art. *zilele*. Asemenea cuvinte scurte sunt rare în fondul latin al românei, ca atare nu formează un grup numeros, care să ofere multe exemple. Într-o situație similară este *stea* < lat. *stella* (cu *ll* slab, care dispăre în latina populară din Dacia) și *'a* < lat. *sella*, pl. (nou) *șei* (forma veche *șale*), cu o evoluție de sens nu tocmai clară în detalii, dar – altminteri – acceptată (și acceptabilă, deoarece latina populară are destule situații similare). Pe acest model latin de derivare se adaptează neologisme precum *sanda*, creație nouă, din *sandală*, pl. *sandale* (forma „corectă” de singular, *sandală* este azi mult mai rar folosită decât cea „alterată”, *sandă*). Originea este fr. *sandale*, adaptare după lat. *sandalium*. Similar se adaptează *lalea*, art. *laleaua*, pl. *lalele*, art. pl. *lalelele*, ngr. *βαλάνος* cuvânt „balcanic”: bg. și s-cr. *lale*, împrumut din turcă.

Revenim acum la *zalele* noastre, căci acesta este termenul de la care am pornit analiza. După părerea noastră, opțiunea de a explica forma românească din (neo)greacă și apoi făcând referințe la forma bizantină, intră pe un făgaș fără ieșire: am explica *obscura per obscuriora*. De fapt, forma românească, evident veche, își mai găsește o paralelă doar în textele bizantine timpurii, termenul dispărând după sec. VII. Analiza istorică și arheologică ne arată, fără dubiu, că avem de-a face cu un obiect militar specific lumii trace și care, imediat în afara arealului trac, este fie absent, fie cu totul rar (Fig. 3). Ca atare, este logic să ne oprim o clipă asupra resturilor de limbă tracă, foarte puțin studiate, totuși atât de utile, până la urmă. Ele ne clarifică situația formei *zale*. La Dimităr Dečev observăm glossa *ζαλμός* (*zal-mos*) „piele (de animal), pielea unui animal folosită ca protecție a corpului”⁷. Explicația etimologică a mers, de la bun început, fiind citați acolo Tomashcek și Jokl, pe linia corectă: apropierea de forma gotică *hilms*, german modern *Helm* „coif” și „protector, apărător” (Beschützer), englez *helmet*, toate din rădăcina indo-europeană **ōel*, gel „a acoperi, a proteja” (german *verhüllen*, *bergen*), cu evoluția – întru totul firească – ie. *ō*, *g* > tr. z. Rădăcina se întâlnește și în cazul unor antroponime trace compuse, în care a doua formă este *-zelmcs*, *-zelmis*, *-zemos* etc⁸.

⁶ Un caz similar este cel în care termenul „boier” ar proveni dintr-o presupusă rădăcină altaică *baj-*, *boj-* „mare, înalt”, despre care am vorbit cu alte ocazii (Paliga 1990), și exemplele ar putea continua.

⁷ Dečev (Detschew) 1957, pg. 175; traducerea lui Dečev este în germană: „Fell”.

Fig. 2. Distribuția geografică a armurilor de zale din sudul Dunării.
Geographical distribution of chain mail armor south of the Danube.

Așa explicau anticii forma *Zalmoxis*, căci acest zeu trac se va fi acoperit cu o blană de urs, *zalmos*, conform unor tradiții – naive, evident – care circulau în lumea grecească⁹. Sau era „apărătorul, protectorul”¹⁰. Cuvintele existau, în mod cert, altminteri grecii nu ar fi făcut asocierea *Zalmoxis* ~ *zalmos*, după cum, știm azi, forma *Zalmoxis* este metateza formei *Zamolxis*, rădăcină ie. *ōem „pământ”. Din analiza acestor forme putem conchide, cu prudența de rigoare, desigur, că în tracă și rădăcina *zam ol* „pământ” și rădăcina *zal m* „protecție; zale” aveau sens și erau asociate unor cuvinte uzuale, ale lexicului comun. Rom. *zale*, cu sing. refăcut *za* după modelul *zile* ~ *zi*, *stele* ~ *stea*, *șale* ~ *șa* continuă ter-

Fig. 3. Descoperiri de armuri de zale din Europa, în perioada Latene. *Geographical distribution of chain mail armor in ancient Europe.*

menul trac. Păstrarea lui *l* intervocalic este absolut firească în elementele de substrat, precum arată – fără dubiu – formele *bală*, *balaur*, *căciulă* și încă destule altele pentru a trage concluzia, definitivă de data aceasta, că în elementele autohtone *l* intervocalic NU rotacizează. Un exemplu îl constituie și hidronimul *Zalăeu*, în pronunția locală *Zălău*, înrudit cu hidronimul *Zala* de la frontiera sloveno-maghiară. În arealul celtic există și alte hidronime înrudite cu *Zala* și cu *Zalău* (nu, nu este un hidronim de origine maghiară, după cum s-ar crede la o analiză superficială)¹¹. Într-o viitoare ediție, cuvântul *zale* va trebui, credem, să își găsească locul cuvenit. Dimităr Dečev era, de fapt, aproape și de etimonul formei românești, pe care nu o citează acolo, probabil din cauza faptului că nu o cunoștea. Să îi aducem și pe această cale un pios omagiu pentru marele lucrări de tracologie pe care le a scris și care ne oferă încă un bogat material de studiu, încă neexploatat până la capăt. O ultimă notă: a se observa că și ro-

⁸ Dečev (Detschew) 1957, pg. 181.

⁹ [...] numit *Zalmoxis*, deoarece - la naștere - i se aruncase deasupra o piele de urs. Tracii numesc pielea [aceasta] „*zalmos*”[...]. Cf. Porphyrios, *Viața lui Pitagora*, 14.

¹⁰ Formele *Zalmoxis/Zamolxis* sunt discutate de Dimităr Dečev. Cf. Dečev (Detschew) 1957, pg. 173–175.

¹¹ Despre acestea, vezi în lucrarea noastră Paliga 2006.

mănescul *zale* și cuvintele din limbile germanice citate mai sus (*Helm, helmet* etc.) aparțin terminologiei militare și au sensul generic „protecție, apărătoare”. Sunt cuvinte esențiale într-o lume în care războaiele erau uzuale, iar apărarea vieții făcea parte din preocuparea de bază a oricărui soldat.

* * *

Din punct de vedere cronologic armurile de zale utilizate de către elitele militare nord-dunărene se regăsesc în intervalul cuprins între secolul II î.Hr. și secolul II d.Hr. Perioada vizată cuprinde o serie de evenimente sociale și militare ce premerg ridicarea puterii dacilor și marchează solidificarea regalității geto-dacice sub seria de regi ce începe cu Burebista și se termină cu căderea Regatului dac a lui Decebal, odată cu sfârșitul războaielor daco-romane (101-102 și 105-106 d.Hr.). Asupra identității războinicilor purtători de zale nord-dunăreni, istoriografia românească este unitară în a admite că aceștia erau geto-daci, cu excepțiile cunoscute. Etnonimul însă a generat și generează încă discuții aprige, cu argumente mai mult sau mai puțin convingătoare, utilizarea termenilor de geți, daci, daco-geți și geto-daci, în funcție de o serie de factori culturali sau politici moderni fiind o constantă, chiar dacă adesea e de preferat o distanță prudentă față de astfel de abordări „regionale”. În cazurile mai puțin supuse speculației sau diferitelor determinări însă, sintagma „geto-daci”, argumentată consistent de către Z. Petre¹², oglindește îndeajuns realitatea istorică studiată. Totuși, concentrarea pe elementele aparținând geto-dacilor este o consecință a atribuirii neechivoce, a majorității armurilor de zale, acestui grup etno-cultural. Spațiului nord-dunărean i-au lipsit aproape întotdeauna granițe etno-politice fixe¹³, care să cuprindă în interior exclusiv anumite grupuri etnice. Într-o bună măsură, istoriografia contemporană delimitează arealul geto-dac între limitele expansiunii populațiilor de limbă tracă, fără a ține cont de faptul că, între aceste limite, amestecul de etnii a fost un fenomen aproape permanent¹⁴, atrăgând atenția doar identități tribale clar nuanțate. Cel mai adesea violente, dar nu numai, infiltrările diverselor grupuri etno-culturale au format uneori adevărate enclave etnice în mijlocul populației locale¹⁵, care, la rândul ei, se extinsese adeseori către periferia propriului areal. Disoluția acestor enclave, constatată la aproape toate populațiile care au pătruns în interiorul arealului geto-dacic, a urmat firesc și a dat dimensiunea capacității de asimilare a acestora. Aceste conexiuni etno-geografice au permis intense schimburi, nu numai în ceea ce privește cultura materială sau spirituală, ci și cu aplicabilitate practică, în special pe linie militară, referitoare la tehnicile de producere a armelor, tactici, strategii, arme noi, mentalități și identități, toate adoptate și adaptate de oameni aflați în conflicte endemice, atât între ei cât și cu vecinii lor. Selectând pragmatic tipurile de arme și, implicit, tehnicile diferite de mănuire și fabricare, autohtonii au dovedit o deloc surprinzătoare capacitate de asimilare a caracteristicilor militare specifice populațiilor cu care au venit în contact, adaptând aceste împrumuturi la realitățile de moment, creând astfel o sinteză eficace între propriile valori militare și cele noi¹⁶.

Armurile de zale reprezintă unul dintre aceste echipamente care, odată adoptate, au fost produse

¹² Petre 2004, pg. 276-289. Un istoric al problemei la Barangă 2011, pg. 13-17. Istoriografia românească actuală tinde să utilizeze terminologia în mod nuanțat, fie pentru poziționări cronologice, fie geografice, dar fără să reușească întotdeauna o abordare neutră.

¹³ Prezumția aceasta suferă ea însăși de nevoia unei nuanțări, în sensul că nu poate fi generalizată nici pe toată durata de existență a existenței de sine stătătoare a „grupului etnocultural” geto-dacic, nici în cazul tuturor formațiunilor politico-juridice/statale din spațiul acestora. Sigur că frontiera nu avea, în general, determinarea riguroasă pe care o cunoaște în epoca modernă târzie și contemporană, dar există o serie de informații literare antice care atestă explicit sau implicit existența unui proces de delimitare teritorială în raport cu vecinii. Un astfel de exemplu este vecinătatea teritoriilor geto-dacice cu cetăților grecești din Pontul Stâng, ca-re-și delimitau teritoriile cu aproape aceeași rigurozitate ca în zilele noastre. O situație aparte se reliefează și în epoca târzie de existență a regatului dac, pe ale cărui „granițe” existau o serie de fortificații care pot fi echivalate cu o frontieră în adevăratul sens, clar delimitată (cf. Pop 2006, pg. 66-67, Rustoiu 2006-2007, pg. 24).

¹⁴ Dumitrescu, Vulpe 1988, pg. 93.

¹⁵ *Partea inferioară a fluviului, pînă la Pont - de-a lungul căreia trăiesc geții -, ei o numesc Istru. Dacii au aceeași limbă ca și geții. Aceștia sînt mai bine cunoscuți de eleni, deoarece se mută des de pe o parte pe alta a Istrului și totodată mulțumită faptului că s-au amestecat cu tracii și cu misii. Același lucru s-a petrecut și cu tribalii, ei fiind de neam trac. Căci și ei au primit imigrări, întrucît vecinii lor îi cotopeau, fiind mai slabi. Ba chiar, acei de dincolo de Istru – și anume scîții, bastarnii și sarmații -, după ce îi învingeau, treceau și fluviul o dată cu cei alungați de ei, statornicindu-se chiar, unii dintre aceștia, fie în insule, fie în Tracia.* Strabon, VII, 3, 13 (C 306).

¹⁶ Vulpe, Zahariade 1987, pg. 69-70.

pe plan local și au devenit ele înseși expresia ideologiei elitelor care le-au utilizat, însemne vizibile de prestigiu, atât ale indivizilor, cât și ale puterii militare a comunităților lor, individualizând încă odată te-muții războinici geto-daci din mozaicul de războinici ai Antichității. Relația omului cu armele sale este atât de veche încât e aproape imposibil de urmărit traiectoria acestui binom până la punctul de origine. Armele și echipamentele militare utilizate au însoțit specia umană de la începuturile istoriei, ele făcând parte din tabloul general al evoluției și istoriei umanității, reflectând cu acuratețe nivelul tehnologic al comunităților care le-au creat, canalizând cea mai mare parte a resurselor unei colectivități pentru fabricarea, întreținerea și dezvoltarea lor. În acest sens, competiția dintre armele ofensive și cele defensive a debutat la fel de timpuriu, angrenându-se într-o cursă ce nu s-a terminat nici până astăzi. Privit din acest unghi, fenomenul militar a solicitat nenumărate resurse economice și intelectuale indispensabile perfecționării armamentului ofensiv, iar pentru neutralizarea lor, o altă sumă de rezolvări, necesare la contracararea efectelor acestora. Practic dezvoltarea tehnologiei militare a fost de la început bipolară: o parte s-a dezvoltat având ca scopuciderea, iar cealaltă având ca scop împiedicarea acestui fapt. Între cele două părți s-a instaurat, încă de la început, un echilibru constant, întotdeauna precar, în-terrupt doar de avansul tehnologic al uneia dintre părți, cel mai adesea fiind vorba despre armele ofensive. Sub acest aspect, echipamentele defensive au participat activ la „cursa înarmării” prin adaptarea per-manentă la funcționalitățile armelor de tăiat, împuns sau lovit.

Fără îndoială, primele echipamente de acest gen au fost rudimentare, utilizate fiind materiale aflate la îndemână: lemn, os, piele, blănuri, țesături din care au fost confecționate coifuri, scuturi și platoșe. Apariția metalelor și a tehnologiilor metalurgice a dus rapid la înglobarea acestora în efortul de a obține echipamente defensive performante, capabile să reziste șocurilor și acțiunilor armelor ofensive, ce în ce mai letale. Dacă, despre cuirasele realizate din materiale perisabile, dovezile ar-heologice păstrate sunt, evident, mult mai puține, cele din metal, cupru, bronz sau fier, descoperite atât în Orientul Apropiat, cât și în Europa, rămân exemple convingătoare ale utilizării lor. Populațiile orientale, trăitoare în Mesopotamia și Egipt, au utilizat încă de timpuriu platoșe și cuirase, la început confecționate din piele groasă sau țesături compacte, apoi din aramă sau bronz, ce se prezentau sub forma unor exoschelete, deosebit de incomode dacă ținem sea-ma de climatul zonei. Poate fi acesta unul dintre motivele care au determinat căutarea unor soluții care să permită eficientizarea armurilor, fără a le diminua calitățile defensive. O sursă de informație o reprezintă izvoarele istorice, chiar dacă, în cele referitoare la epocile mai vechi, există o însemnată doză de incertitudini ce au permis nenumărate interpretări ulterioare. Totuși, menționarea echipamentelor defensive denotă că ele făceau parte din arsenalul luptătorilor, indiferent cărui neam sau tabără aparțineau. Una dintre cele mai interesante mențiuni ale unei armuri, realizată, se pare, din solzi și inele, o găsim în Vechiul Testament, legată de momentul în care viitorul rege al israeliților, David, îl înfruntă pe uriașul Goliath¹⁷: *Pe cap avea un coif de aramă și purta niște zale de solzi, în greutate de cinci mii de sicli¹⁸ de aramă* (1 Regi 17:5). Evenimentul este poziționat cronologic cu puțin înaintea domniei lui David (cca. 1010- 961 î.Hr.), deși unele păreri critice identifică armura ca fiind de inspirație grecească, tipică secolului al VI-lea î.Hr., bazându-se, printre altele, și pe soluționarea conflictului în stil *homer*, potrivit căruia disputele se tranșau printr-o luptă între doi combatanți, adesea căpetenii sau regi rivali¹⁹. Nu poate fi vorba în nici un caz de armură de zale propriu-zisă, ci de una în care solzii erau probabil articulați cu inele metalice, dacă ad-mitem veridicitatea informației. Utilizarea echipamentelor defensive pare și mai evidentă dacă parcurgem

¹⁷ Este interesant de observat că războinicul Goliath face parte din populația stabilită pe coastele Palestinei, undeva în secolul XIII î.Hr., identificată sub numele de filistenii, parte a conglomeratului cunoscut ca *popoa-rele mării*, cel mai probabil de proveniență balcanică. Cf. *EIU*, p. 621; pg. 1037.

¹⁸ Greutatea este desigur exagerată: 5000 sicli = 57,5 kg doar armura, la care se adaugă coiful, lancea, cnemi-tele și scutul, totalizând o masă totală ce, cu toată supradimensionarea personajului, face imposibilă purtarea luptei propriu-zise.

¹⁹ Yadin 2004, pg. 373. Episodul este departe de a fi singular, o situație asemănătoare găsim narată în *Iliada*. Aici confruntarea dintre mai tânărul Nestor și experimentatul Erefthalion are același deznodământ (cf. Ho-mer, *Iliada*, VII, 125-160), lucru ce sugerează o practică îndelungată, curentă. Ipoteza este sprijinită de un alt element important, care modifică percepția evenimentului, și anume faptul că scrierea *Cărții regilor* este atribuită lui Ieremia, profet a cărui activitate religioasă s-a desfășurat undeva între 626 î.Hr. și până după cu-cerirea Ierusalimului de către babilonieni, întâmplată în 587 î.Hr., sau a unui contemporan al acestuia, pro-babil scribul său personal, Baruch ben Neriah (cf. Ieremia 36:4-8).

o altă veche sursă scrisă, în care apar și armuri utilizate de către populațiile tracice, *Iliada*, operă ce redă realități mai apropiate momentului redactării și în care abundă platoșele și cuirasele de metal sau piele²⁰. Aceste semnalări ale istoriei scrise se adaugă numeroaselor dovezi arheologice care atestă utilizarea, începând cu Epoca Bronzului, a variate asemenea cuirase, în tot Orientul Apropiat²¹, în Peninsula Balcanică și chiar mai departe spre centrul Europei²².

Revenind la spațiul nord-balcanic, se pare că aici a existat o adevărată tradiție a utilizării echipamentelor defensive de către experimențații războinici traci, suficient de bine împământenită, cât să fie atribuită acestora inventarea lor, alături de cea a metalurgiei²³. Dincolo de această mitologizare, întregul tablou relevă faptul că au existat premisele dezvoltării echipamentelor defensive realizate, mai târziu, doar din inele de metal. Totuși, izvoarele istorice poziționează în zonele occidentale ale Europei inventarea acestui tip de armură. Astfel, Marcus Terentius Varro, poet și scriitor latin (116 – 27 î.Hr.), pune pe seama celților invenția cămășii de zale propriu-zise²⁴, ceea ce vine în completarea informațiilor furnizate de Strabon²⁵ și Diodor din Sicilia²⁶. Realitățile arheologice relevă o situație ușor diferită, ce apare oarecum în contradicție cu aceste izvoare istorice scrise. Deși opinia general acceptată, de către majoritatea specialiștilor²⁷, este aceea că celții occidentali sunt primii utilizatori ai acestui tip de armură, cele mai multe descoperiri arheologice aparțin ariei est-europene, dominate de către populațiile celtice și tracice. În ciuda acestui fapt și din cauză că majoritatea cămășilor de zale au fost descoperite puternic deteriorate de arderile pe rug, de trecerea timpului și de natura solului în care au fost depuse, la care se adaugă lipsa unor analize detaliate de metalografie, rămâne foarte greu de stabilit exact locul sau momentul apariției ori tipologii indubitabile. Cele mai vechi astfel de descoperiri sunt datate către sfârșitul secolului al IV-lea și aparțin unei depuneri rituale descoperite la Hjortspring, în Danemarca²⁸, armurile provenind, după părerea specialiștilor, din spațiul Europei centrale sau chiar din zona balcanică. Cuirasele, ale căror resturi indică cu probabilitate cca. 10-12 exemplare (?), au fost atribuite unor căpetenii²⁹ ale unui corp expediționar germanic, cu o recrutare mai largă, ce

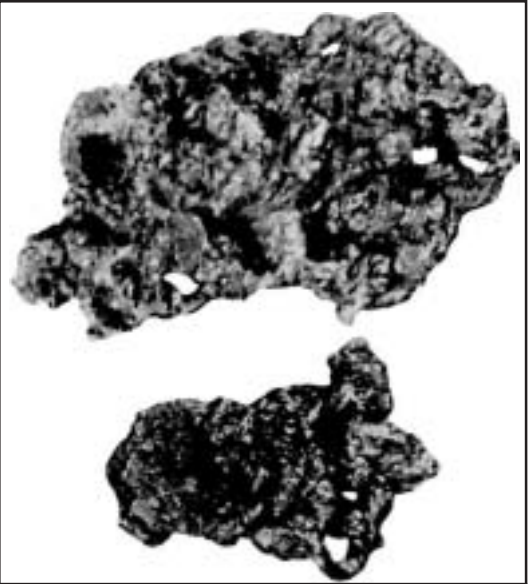

Fig. 4. Fragmente din cămașa de zale de la Horný Jatov (Slovacia). După Benadik et alii, 1957. Chainmail from Horný Jatov (Slovakia). After Benadik et alii, 1957.

²⁰ Homer, *Iliada*, *passim*.

²¹ Tsursumia 2011, pg. 66-69.

²² Harding 2007, pg. 79-81.

²³ Ogenova-Marinova 2000, pg. 11; Homer, *Iliada*, I, 593.

²⁴ Varro, *De lingua latina*, V, 24, 116; *Lorica quod e loris de corio crudo pectoralia faciebant; postea subcidit gallica e ferro sub id vocabulam, ex anulis ferrea tunica*. [*Lorica* (platoșă), o apărătoare de piept pentru că o făceau din *lora* (fâșii) de piele crudă, după care s-a înțeles prin acest cuvânt și cea galică, o tunică făcută din inele de fier]. Nu trebuie omis aspectul privitor la durata mare dintre momentul la care a scris Varro și cele mai vechi armuri de zale descoperite, cu o largă marjă de eroare de două secole, răstimp suficient ca artefactele să informațiile sa devieze de la traseul istoric corect. Trebuie, de asemenea, ținut seama și de expansiunea teritorială celtică și mobilitatea ideilor și ideologiilor militare pe tot acest spațiu.

²⁵ Strabon, *Geografia*, III, 3, 6 – C 154. *Ἄνωθεράκτες οἱ πεζοῖς; σπάνιοι δὲ ἀλευσιδατοῖς; ἡρόνται καὶ τριλοφίαις, οἱ δ' ἄλλοι νεκρίνοις κρένουντι** οἱ πεζοὶ δὲ καὶ κνημῶδες ἔχουσιν [*Cei mai mulți îmbracă pieptare de in, doar puțini se folosesc de zale și de cască în trei colțuri*].

²⁶ Diodor din Sicilia, *Biblioteca historica*, V, 30, 3. *θεράκας δ' ἔχουσιν οἱ μὲν στήθος ἀλευσιδατοῖς, οἱ δὲ τοῖς ἐπὶ τῆς πλάτης δειδομένοις ἀροκόθιντο, γομνοὶ μαζομένοις*. [*Mulți își acoperă pieptul cu zale de fier. Alții drept platoșă au doar pielea lor, și se luptă goi*].

²⁷ Robinson 1975, pg. 164; Feugere 1993, pg. 127.

²⁸ Flemming 2003, pg. 213-217. Cu bibliografie suplimentară, Rustoiu 2008, pg. 26.

Fig. 5. Cămașa de zale de la Ciumești.
Foto M. Ardeleanu. *Chainmail from Ciumești, Romania. Photo M. Ardeleanu.*

a atacat insula Als³⁰, ulterior anului 350 î.Hr.

Revenind către est, o armură de zale a fost descoperită în Slovacia, la Horný Jatov, într-un mormânt celtic de inhumație (Fig. 4) datat în secolul III î.Hr.³¹, anterior deci mai celebrului mormânt de la Ciumești. În cazul cămașii de zale de la Ciumești (Fig. 5), studiile au relevat că ea a aparținut unui șef celt, al cărui arsenal heteroclit mai conținea un coif de fier împodobit cu o pasăre de bronz, un vârf de sulită și o pereche de cnemide³², alături de care se presupune că ar mai fi avut în dotare scut, cuțit și spadă³³, nedepuse în mormânt sau pierdute ulterior. Pe lângă inventarul acestui mormânt, de certă factură celtică, dar care cuprindea și armament provenit din lumea grecească și sud-tracică, ceea ce dovedește nu doar traseul parcurs de posesor, ci și adaptabilitatea și capacitatea de absorbție a unor arme noi, utilizarea armurilor de zale în mediul celtic, atât în vestul Europei cât și în Asia Mică, mai este susținută și de unele descoperiri arheologice sau de o serie de izvoare istorice. O astfel de cămașă, aparținând tolistobogilor, a fost recuperată fragmentar din tumulul C din necropola celtică de la Karalar³⁴, anticul Blucium/Blukion³⁵ (azi Turcia), iar o alta, foarte probabil o pradă de război, a fost depusă ca ofrandă în sanctuarul de la Samothrace³⁶. Această descoperire este susținută de unele reprezentări de zale celtice în lumea elenistică, care deschid calea figurărilor de armuri de zale în artă³⁷.

În ceea ce privește spațiul balcanic, putem vorbi de o serie importantă numeric de armuri de zale descoperite în complexe funerare, specifice grupului Padea – Panagjurskii Kolonii, îndeosebi situate în nordul Bulgariei actuale³⁸, similare unei alte serii de alte asemenea

piese de armament ce apar în nordul Dunării, începând cu secolul II î.Hr.³⁹. Câteva alte descoperiri aparținând celei de a Doua Epoci a fierului, au fost făcute în sudul și sud-estul Europei, la care se adaugă unele piese din Occident și nordul Africii⁴⁰. Statistic însă cele mai multe armuri aparțin arealului est-european, făcând parte din arsenalul războinicilor traco-daci și celți⁴¹. În spațiul Daciei preromane, cea mai veche astfel de armură este cea descoperită la Cetățeni, județul Argeș, datată pe parcursul sec. II î.Hr., perioadă după care se poate observa o creștere a numărului de astfel de piese⁴².

²⁹ Numărul estimat al armurilor, cca. 10-12, pare a indica un corp de comandă, ce a avut în subordine un detașament constituit de cca. 60-100 de războinici, poate mai mulți, reprezentând forța militară a unei comunități de cca. 3-5000 de oameni. Cf. Rustoiu 2008, pg. 43. Aceste estimări aruncă o lumină asupra organizării și efectivelor militare în cadrul unui astfel de trib.

³⁰ Pentru această ipoteză pledează existența între armele care au făcut obiectul sacrificiului, a unei lănci-serceră de tip *rhomphaia*, utilizată exclusiv de către traci în secolele IV-II î.Hr. Cf. Borangic 2011, pg. 218.

³¹ Benadik *et alii* 1957, pg. 31-32 (tafel X/4-5).

³² Rusu, Bandula, *passim*.

³³ Rustoiu 2008, pg. 18.

³⁴ Arik, Couptry 1935, pg. 140.

³⁵ Strabon, XII, 5, 2, (567).

³⁶ Lehmann 1953, pg. 9-10 (Pl. 5/a).

³⁷ Borangic 2012, pg. 181-192.

³⁸ Torbov 2004, pg. 57-69. Cercetătorul bulgar caută originea cămașilor de zale în cadrul civilizației tracice din nordul Peninsulei Balcanice, independent de influențele celtice, pe care însă nu le exclude complet.

³⁹ Borangic 2011, pg. 171-227.

⁴⁰ Waurick 1979, pg. 322-324; Rustoiu 2008, pg. 170.

⁴¹ Rustoiu 2008, pg. 27-30.

⁴² Borangic 2011b, *passim*.

Fig. 6. Tip „clasic” de cămașă de zale geto-dacică. Reconstituire. Type „classic” Dacian coat of mail. Reconstitution.

fologică, în raport cu armurile mai timpurii provenind din spațiul sud-tracic, arată o evoluție a lor și, în același timp, o eficientizare, concretizată în reducerea greutateii, la care se adaugă, adesea, și nituirea inelelor de legătură, operație extrem de laborioasă, dar care conferea o rezistență superioară întregii plase metalice, uneori suplimentată și cu solzi metalici, destinați să mărească rezistența zonelor cele mai expuse⁴³. Ulterioare acestui orizont cronologic și cultural, sunt numeroase fragmentele de cămăși de zale descoperite în lumea sarmatică nord-pontică, datate începând cu secolul II î.Hr., dar utilizarea acestor echipamente devine certă abia din secolul I î.Hr. O caracteristică a armurilor sarmatice constă în combinarea dintre armurile de solzi și zale sau utilizarea armurilor bimetalice, fier și bronz⁴⁴. Probabil sarmații au preluat acest tip de echipament defensiv din Asia Mică⁴⁵, unde au ajuns în perioada războaielor din anii 183-179 î.Hr., la care au participat în calitate de aliați ai regelui Pontului, Pharnaces I⁴⁶. Descoperirilor arheologice⁴⁷, ale diferitelor tipuri de armuri, li se adaugă unele reprezentări din artă (Fig. 8) care, deși mult mai târziu, vin să confirme importanța acestui tip de echipament în războinica lume a sarmaților. Eficacitatea acestor elemente defensive a determinat preluarea lor timpurie de către armatele romane, devenind, în scurt timp, parte a echipamentului standard, cu toate că, potrivit informațiilor lui Varro, asumate de o parte a istoriografiei contemporane, cămășile de zale au fost preluate de romani direct din lumea celtică. Reprezentările de armuri de zale în arta romană

Din fericire au fost descoperite și armuri întregi, astfel că se poate stabili, cu o mare probabilitate, morfologia cămășilor de zale utilizate de către geto-daci. Aceste echipamente au forma unor tunici (Fig. 6), cu mâneci scurte. Pentru această morfologie pledează și lipsa aproape generală a pieselor ce formau sistemul de închidere, în contrast cu zona sudică, tracică, unde cămășile cu suprapuneri peste umeri par dominante. Această concluzie este sprijinită și de redările cămășilor de zale capturate, figurate pe Columna traiană (Fig. 7). Diferențierea mor-

Fig. 7. Armură de zale figurată pe Columna lui Traian. Body armor figured on Trajan's Column.

⁴³ Borangic 2011a, pg. 191.

⁴⁴ Bârcă, Symonenko 2009, pg. 296-306.

⁴⁵ *Ibidem*, pg. 305.

⁴⁶ Pharnaces I (185-169 î.Hr.), fiul lui Mitridate I, a încercat să creeze un mare regat în Asia Mică, fiind învins de coaliția dintre Pergam, Bitinia și Capadocia, în anul 179 î.Hr.

⁴⁷ Cca. 66 de descoperiri până în acest moment; Cf. Bârcă, Symonenko 2009, pg. 296.

sunt dublate de o serie de descoperiri arheologice⁴⁸, contribuind astfel la conturarea unei imagini de ansamblu privind utilizarea armurilor de zale în armata romană, moment ce coincide cu acceptarea de-

Fig. 8. Călăre sarmat. Stela lui Trifon din Tanais. După www.twcenter.net (10.04.2011). Sarmatian cavalry. Trifon's Stela from Tanais. After www.twcenter.net (10.04.2011)

numirii de *lorica hamata*, dată cămășii de zale. Chiar dacă starea precară a aproape tuturor descoperirilor nu permite observații indubitabile privind apariția și evoluția acestui tip de echipament, se poate remarca o anumită tendință spre perfecționarea elementelor defensive, cu accent pe calitate și mobilitate. Dacă platoșele metalice ale Epocii Bronzului sau cele din Hallstatt ofereau un grad mare de protecție împotriva majorității armelor ofensive, ele limitau, prin greutatea și imobilitatea lor, libertatea de mișcare a luptătorilor. Pare firească dorința războinicilor de a obține o armură ușoară și flexibilă, efect obținut probabil prin aplicarea unor bucăți de metal pe o îmbrăcăminte de piele sau pânză. Acest lucru era la îndemâna războinicilor mai puțin avuți, care nu își permiteau cuirase întregi de metal, mulțumindu-se să-și aplice pe îmbrăcăminte dife-

rite bucăți de lemn, os, colți de mistreț, carapace de țestoasă și, ulterior, plăci metalice. Acestea puteau fi cusute independent una de alta sau puteau fi articulate între ele cu inele metalice. Aceste „armuri combinate” au oferit, probabil, primele modele ce au stat la baza creării țesăturilor realizate exclusiv din zale de metal, inițial cusute individual pe pieptarele de pânză sau piele, din acest punct și până la unirea inelelor nemaifiind decât un pas. La fel de bine și războinicii posesori de platoșe trebuie să își fi dorit eliminarea unor dezavantaje evidente ale cuiraselor, între care cele mai deranjante erau păstrarea căldurii și umidității corpului, absorbția căldurii externe și distribuția inegală a greutății cuirasei pe corp. Aceste inconveniente au fost eliminate doar după ce s-a ajuns la articularea armurilor lamelare. Toate categoriile de luptători au avut interesul de a-și perfecționa armura și de a obține un nivel ridicat de protecție și confort, chiar dacă din motive diferite și în moduri diverse⁴⁹. Având la bază o îndelun-

⁴⁸ Robinson 1975, pg. 171-172.

⁴⁹ Fără îndoială că modificarea armamentului și realizarea lui din metal a fost, în principal, un apanaj al elitei, luptătorii de rând continuând multă vreme să poarte echipament de protecție rudimentar, atunci când îl aveau. Spre exemplu, vorbind despre sarmații roxolani angajați în războaiele mithridatice, Strabon spune că *se folosesc de coifuri și platoșe făcute din piele de bou netăbăcită, poartă scuturi împletite din nuiele* (VII, 3, 17), iar Pausanias (*Descrierea Greciei*, I, 21, 8) spune că armurile acestora sunt făcute din *plăcuțe tăiate din copite de cai*. Tacitus (*Istorie*, I, 79, 3) completează tabloul afirmând că armurile sarmaților sunt făcute din lame lustruite din coarne de vită, fixate pe tunici de pânză. Am putea spune că acest tip de armuri compensează resursele limitate de fier sau accesul restrâns la astfel de materiale (Tacitus, *Istorie*, I, 79, 1) sau/și nivelul metalurgiei la populațiile stepice, dar astfel de cuirase ușoare erau utilizate și de către părți sau romani (Cf. Bărcă, Symonenko 2009, p. 306), ceea ce demonstrează eficacitatea acestora și implicit preferarea lor.

gată tradiție în utilizarea platoșelor și cuiraselor, populațiile din zona Balcanică și cea a Orientului Apropiat s-au dovedit deosebit de inventive în acest sens. Un aport deloc de neglijat l-au adus și populațiile alogene, în special cele celtice, recunoscute atât prin aptitudinile militare dovedite, cât și prin iscusința meșterilor metalurghi.

Privind retrospectiv datele problemei și punând împreună informațiile autorilor antici și dovezile arheologice, legate de momentul și locul apariției armurilor de zale, se poate contura ipoteza unui cumul de factori ce par să fi concurs. Astfel, deși tradiția istoriografică atribuie altor zone și populații inventarea acestor echipamente, este probabil că ele provin din arealul balcanic, contextul istoric și dinamica militară a populațiilor ce au trăit sau doar tranzitat zona oferind condițiile necesare dezvoltării armamentului în general, între care tehnica defensivă a avut permanent o importanță majoră. Nu lipsit de însemnătate este faptul că o astfel de armură, în ciuda costului de producție și întreținere ridicat, oferea un grad de protecție relativ limitat, în raport cu realitățile de pe câmpul de bătălie. Eficiența redusă, în special față de efectul săgeților, sulțelor și lăncilor, trebuie să fi fost un handicap serios, deloc de neglijat. În această cheie trebuie privite și armurile de zale descoperite în contextele arheologice, în spațiul nord-dunărean, în special cele din complexe închise, care provin din amenajările funerare ale unor membri de cel mai înalt rang ai elitelor militare. Armurile de zale apar astfel ca având un dublu rol, atât ca echipament de protecție, cât și ca piesă de prestigiu, element de identificare exterioară. Proveniența cămășilor de zale din mormintele aristocratice obligă la o regândire a rolului efectiv al acestei elite în desfășurarea bătăliilor, unde nevoia de protecție era maximă. Fie înalții comandanți nu participau efectiv la confruntări, lucru greu de crezut la o elită atât de războinică, fie zalele nu erau purtate în astfel de lupte, rămânând un element de paradă, ipoteză puțin probabilă și ea. Totuși trebuie că aveau un rol practic, căci, pentru a compensa protecția mai redusă, s-a recurs adesea la nituirea inelelor de legătură, operație extrem de laborioasă, dar care conferea o rezistență superioară întregii rețele metalice. În același registru, unele armuri de zale aveau o grosime mai mare a firului de sârmă folosit pentru realizarea inelelor, aspect care deși poate fi pus pe seama nivelului tehnologic al armurierului, califică echipamentul ca fiind unul de luptă. Utilizarea armurilor în spațiul nord-balcanic de către populațiile războinice de aici, se poate susține și prin faptul că aceste echipamente apar reprezentate pe diferite suporturi, fie că înfățișează divinități sau căpetenii. Un caz special îl reprezintă coifului de aur de la Poiana-Coțofenești, com. Vărbilău, jud. Prahova⁵⁰, pe al cărui obrăzar apare un personaj ce poartă clar o armură redată într-o manieră artistică destul de ambiguă (Fig. 9). Incertitudinile ce planează, de regulă, asupra altor reprezentări similare din artă, nu mai sunt posibile în cazul coifului princiar. Armura apare în acest caz redată clar, ba mai mult, aceasta poate fi interpretată ca fiind o armură de zale, ceea ce complică discuțiile despre locul și perioada când acestea au apărut. Indiferent de acest aspect, detaliul se adaugă numeroaselor reprezentări de cavaleri în armuri figurați în arta traco-getică (Agighiol, Surcea, Letnița, Rogozen, Lupu, Răcățau de Jos etc), constituind suficiente exemple ale importanței armurilor în cadrul elitelor militare și politice locale.

Cămășile de zale, ale geto-dacilor în acest caz, par să fi avut un rol important în timpul regalită-

Fig. 9. Coiful de aur de la Poiana-Coțofenești. Detaliu. După Miclea și Florescu 1980. Gold helmet of Poiana-Coțofenești. Detail. After Miclea, Florescu 1980.

⁵⁰ Crișan 1993, vol. II, p. 52.

ții dacice, momentul de maximă afirmare a caracterului și valorii aristocrației militare care le-a folosit.

Sectorul cronologic, asupra căruia se poate susține cu siguranță o intensă utilizare a armurilor de zale, aparține secolului I î.Hr., perioadă ce corespunde unei efervescente economice și militare a civilizației geto-dacice. Prezența armurilor, pe reliefurile Columnei lui Traian⁵¹, arată însă că aceste echipamente erau încă uz, ceea ce demonstrează folosirea lor în acțiuni militare de către elita războinică dacică încheștată în teribila confruntare cu romanii, chiar dacă dovezile arheologice, care ar cementa definitiv problematica în acest sens, lipsesc deocamdată. Eliminarea acestei elite, odată încheiată cucerirea Daciei, a pus capăt și utilizării armurilor de către daci, chiar dacă din punct de vedere militar aceștia, prin acțiunile celor rămași în afara provinciei, au continuat să reprezinte o amenințare pentru *limes*-ul roman. Pentru geto-daci, referitor la folosirea armurilor, există o singură mențiune, destul de ambiguă însă. Este vorba despre Dion Chrysostomos, retor și filozof elin, care, exilat fiind în anul 87 î.Hr., în ținuturile getice, observă pregătirile dacilor pentru confruntările cu romanii. El notează că *acolo, la ei, puteai să vezi peste tot săbii, platoșe, lănci, toate locurile fiind pline de cai, arme și oameni înarmați*⁵². Nu este clar dacă *platoșele* dacilor erau de un tip anume, de metal sau piele, de zale, dacă erau creații proprii sau capturi din războaiele anterioare, dar reiese în mod evident, Dion fiind un observator direct, că aceste echipamente existau în număr suficient de mare încât să iasă în evidență și autorul să se noteze acest aspect. Se adaugă astfel încă un argument, pe lângă mai puțin echivocele dovezi arheologice, care sprijină ideea unei forțe militare dacice, cel puțin în preajma războaielor cu Traian, echipată la standardele epocii. Între aceste echipamente, cele defensive ocupau un loc important, a căror utilitate practică nu mai necesită nici o discuție, ipoteza *barbarilor daci*⁵³ înarmați rudimentar, în raport cu puternica armată romană, neavând un suport solid. Privind retrospectiv problematica în discuție, se poate spune că tradiția balcano-orientală privitoare la armuri, alături de cunoștințele metalurgice și inventivitatea geto-dacilor, la care se adaugă experiența și aportul tehnologic al alogenilor, pot oferi un set de argumente logice și istorice care să permită reconstrucția traseului istoric al acestor echipamente în Antichitate, rămânând ca cercetări și descoperiri viitoare să confirme sau nu această ipoteză.

* * *

Dar a fost armamentul doar un instrumentar pragmatic, produs și folosit exclusiv pentru funcția lui marțială? Greu de admis această monotonie, în condițiile unei largi palete de concepții spirituale ce au animat imaginația și viața comunităților antice. Războiul și armele sunt cea mai directă conexiune cu acest tip ca formă de rezolvare a disensiunilor între diverse entități sociale, a căpătat de timpuriu o dimensiune religioasă, dată de calitatea sa de instrument precis al morții. Conflictul armat, prin extrapolare, a oferit omului clipa când a putut să își privească moartea în ochi (M. Eliade spunea că războiul era el însuși o formă a morții) moment ce a răsfrânt înapoi, asupra societății, un imens bagaj simbolistic, mistic și spiritual, din care armamentul făcea parte intrinsecă.

Civilizațiile antice, a fost condiționate din cele mai vechi timpuri de implicațiile economice și sociale ale confruntărilor armate între diferite comunități, ce au impus modificări fundamentale ale cursului istoriei, provocând ample mișcări de populație⁵⁴ și, nu de puține ori, determinând succesiunea unor etape istorice ori dezvoltarea sau regresul organismelor sociale. Societatea războinică a geto-dacilor, cu un mental înclinat spre eroism, de certă moștenire indo-europeană, nu putea face abstracție de aceste valențe ale sacralului, perceput prin prisma armelor⁵⁵. Manifestările religioase cotidiene, asocia-

⁵¹ Baza monumentului este decorată cu arme, reprezentând *congeries armorum*, probabil dintre cele mai de soi prăzi de război: coifuri, scuturi, arcuri și tolbe ornamentate, topoare și berbeci de asalt, spade, lănci și săbii curbate. Între aceste trofee un loc special îl au diferitele tipuri de armuri, aici figurând atât *lorica segmentata* (realizate probabil din piele tare), *lorica squamata* (cu solzi ce puteau fi de piele groasă sau de metal, aparținând atât aliaților sarmați ai lui Decebal, cât și, la fel de firesc, războinicilor geto-daci), dar și *lorica hamata*, a căror redare confirmă morfologia originală, tipică.

⁵² Dion Chrysostomos, *Discursuri*, XII, 16, 20, cf. *Fontes I*, pg. 449.

⁵³ În fapt această imagine a războinicului dac a fost o reflexie în trecut a imaginii țaranului român medieval, participant la diverse conflicte militare, în special în cadrul mobilizării generale, imagine utilizată ca informație subliminală pentru a creea o mai puternică legătură între daci și români, dar și pentru a nivela stratificarea claselor sociale dacice, rezumate de istoriografia de dinainte de 1989 la antonimele nobil-țaran.

⁵⁴ Pinter 1994, pg. 9.

⁵⁵ Eliade 1980, pg. 28.

Fig. 10. Coiful de aur de la Poiana-Coțofenești. Propunere de reconstituire calotă de Radu Oltean. Gold helmet of Poiana-Coțofenești. Proposal for reconstitution by Radu Oltean.

te fenomenelor marțiale, sunt mai greu de urmărit, din cauze evidente, puținele informații care implică armamentul în contexte magico-religioase sunt mai bine relevate de arheologia funerară și, într-o și mai mică măsură, de reprezentările artistice. Faptul că personajele ilustrate sunt eroi, căpetenii, zeități sau membri ai elitelor suprinși în activități specifice și nici într-un caz în luptă, poziționează scenele redată în sfera preocupărilor cu caracter mai puțin marțial. Vânătoarea, ospetele – adevărate „instituii sociale”⁵⁶ – sunt tot atâtea ocazii de a-și etala echipamentul de luptă, a cărui valoare era adesea sporită prin deco-rarea cu metale prețioase. Prezența armurilor în aceste scene are, în cel mai rău caz, o valoare simbolică, ele indicând rangul personajului redat, artiștii epocii operând cu tipizări și șabloane⁵⁷. Ceea ce rămâne de reținut este tocmai prezența acestor armuri în arsenalul războinicilor respectivi. Dacă prezența armurilor în contexte mai prozaice pare firească, privită în această cheie, ceva mai problematică este contextualitatea cu evident caracter sacrosanct, în care aristocratul este reprezentat astfel echipat. Deja amintitul coif de la Poiana-Coțofenești (Fig. 10), între decorurile sale, conține acel personaj înzăat ce oficiază un sacrificiu ritualic. Armura, redată foarte clar, subliniază clar valențele marțiale ale personajului, iar scena redată poate ilustra inițierea războinică a individului, căci altfel purtarea întregului costum de luptă pare ușor nepotrivită cu momentul solemn al jertfei.

Existența cuiraselor în evidente momente și contexte cu caracter religios, redată în artă, este legată nemijlocit de rolul marțial al personajului în raport cu comunitatea lui, dar rolul armurilor nu se oprește aici. Dacă le privim ca simboluri ale prestigiului și puterii, este foarte posibil să nu greșim, dar este la fel de probabil că aceste echipamente și-au depășit condiția. Prezența lor în mormintele elitei poate însemna transferul, în plan fantastic, al calităților defensive⁵⁸, cu evident rol apotropaic. Totuși ceea ce oferă substanță și sentimentul de concret unei arme este, până la urmă, artefactul în sine, cu toate incoerențele ce rezidă din distanța dintre depunerea în sol și momentul restaurării și intrării piesei în circuitul științific. Descoperirile arheologice, lipsite de ambiguitățile literare sau de minusurile și adăugirile artistice, permit formarea unei imagini mai corecte despre morfologia armamentului. Contextualitatea pe care însă o oferă, completează tabloul din care ele fac parte, atât în plan concret, cât și spiritual. Reconstruirea imaginii societăților nord-balcanice, văzută prin prisma dimensiunilor lor militare, este direct conectată la materialul arheologic, la contextul istoric și arheologic din care provin piesele, la analogiile existente, ceea ce face din armele provenite din descoperiri arheologice, surse istorice de primă valoare. Raritatea armurilor în cadrul săpăturilor sistematice este o rezultantă directă a discreției riturilor funerare, îndeosebi a celor situate la nordul Dunării, unde erau preferate mormintele plane, mai greu detectabile. Mult mai vizibili, tumulii au oferit, de-a lungul timpului, ocazia de a studia o întreagă panoplie de arme depuse în morminte. Trofee răvnite, armele în general, se regăsesc cu greutate în contexte arheologice care să permită așezarea lor în scenariu istoric indubitabil, dar, indiferent de forma de descoperire, ele sunt cu atât mai importante cu

⁵⁶ Sîrbu, Florea 1997, pg. 113.

⁵⁷ Nemeti 1999-2000, pg. 121.

⁵⁸ Bochnack 2006, pg. 155. În această cheie, se poate explica lipsa armelor în cazul mormintelor cenotaf (Sârbu 1994, pg. 133.), caz în care comunitatea a încercat să officieze ritul de trecere, dar, în absența cada-vrului, armamentul nu și-ar mai fi avut sensul.

cât oferă o imagine corectă a morfologiei lor și a modului în care erau echipați războinicii cărora le-au aparținut. Imaginile artistice sunt tributare în-spirației ori abilităților tehnice ale artistului care le-a ilustrat, monumentului pe care sunt redade, momentului și contextului istoric din care provin. Astfel că doar documentul arheologic poate oferi o imagine corectă și reală a armamentului pe care geto-dacii l-au utilizat de-a lungul istoriei lor, aflată în bună măsură, sub semnul războiului. În acest cadru devine o condiție *sine qua non* conectarea datelor oferite de reprezentările artistice cu cele obținute de arheologie. Descoperirile arheologice, lipsite de ambiguitățile literare sau de minusurile ori adăugirile artistice, prin numărul pieselor și prin relativa lor standardizare, permit însă formarea unei imagini mai corecte și, implicit, mai complete a acestor arme.

Majoritatea armurilor de zale descoperite în nordul Dunării provin din contexte funerare, ceea ce întărește certitudinea că mormintele pot fi atribuite unor membri ai elitelor militare și, admitând acest lucru, ele oferă o bună perspectivă privitoare la arsenalul care i-a însoțit în moarte pe acești războinici. Aparținând unor personaje de prim rang, armurile de zale provin covârșitor din morminte de incinerare, fapt ce a dus la degradarea pieselor. Multe astfel de armuri au fost recuperate într-o stare avansată de degradare, datorată parțial practicilor rituale⁵⁹, dar și solurilor acide din zonă. Nominal, repartiția contextelor funerare arată o preponderență a descoperirilor din Muntenia, Oltenia⁶⁰ și în Transilvania⁶¹ și mai rare spre periferia lumii geto-dacice⁶². Întregul lot de piese oferă un set de date deosebit de importante referitoare la statutul proprietarului, la arsenalului acestuia, dar și la concepțiile spirituale ale elitei care le utiliza și ale epocii căreia îi aparțin. Contextele din care provin armurile au, în general, un caracter izolat, fiind parte a unor complexe arheologice elaborate, respectiv morminte ale unor indivizi cu o anumită poziție pe scara socială. Plecând de la această realitate, la care se adagă valoarea economică și tehnologia deloc ieftină, se poate justifica, parțial, raritatea acestor valoroase piese de echipament. Depunerile de armuri în mormintele războinicilor aduc cele mai multe informații referitoare nu doar la detaliile tehnice ale acestora, ci și la semnificațiile magico-religioase ale ritualurilor funerare, contribuind, adesea exclusiv, la trasarea unor concluzii referitoare la fenomenul militar nord-dunărean anterior cuceririi romane. Percepția socială asupra tipului de existență din *viața de dincolo* influențează în cea mai mare măsură riturile și ritualurile de trecere, necesare desprinderii de lumea pământeană, iar inventarul depus în morminte are în mod cert rolul de a ajuta defunctul să facă față provocărilor necunoscute de care se va lovi. Continuitatea în cealaltă dimensiune a modului existențial de aici oferă o bună ocazie de a descifra, prin înțelegerea inventarului sepulcral, prin surprinderea ritului funerar, felul în care a trăit decedatul, preocupările sale cotidiene, statusul și rolul jucat în cadrul comunității sale, deoarece exista credința în continuarea după moarte a tipului de activitate desfășurat în timpul vieții⁶³. Chiar mai mult, tipologia rituală condiționează în mod expres accesarea corectă în altă dimensiune. Plecând de la aceste premise, este general acceptat faptul că mormintele care conțin armament pot fi atribuite, fără teama de a greși, unor războinici marcanți. La fel cum alți decedați, din alte sfere sociale, sunt însoțiți în morminte de inventare specifice funcției sau ocupației din timpul vieții și războinicii au depuse alături arme, uneori echipamentul întreg⁶⁴.

⁵⁹ Un alt impediment, ce împiedică reconstituirea exactă a pieselor, îl reprezintă faptul că, în cele mai multe cazuri, armurile au fost distruse intenționat, înainte de ardere, Armuri întregi s-au descoperit doar la Popești (T4) și Radovanu.

⁶⁰ Cetățeni (jud. Argeș), Popești (jud. Giurgiu), Radovanu (jud. Călărași), Poiana-Rovinari (jud. Gorj). La aceste descoperiri se poate adăuga o informație potrivit căreia în arealul de la Radovanu sunt de fapt descoperite două armuri de zale. Cf. Morintz, Șerbănescu 1985, pg. 27.

⁶¹ Hunedoara (jud. Hunedoara), Cugir (jud. Alba). Alte două fragmente, descoperite la Măgura Moigradului și Șimleu Silvaniei (jud. Sălaj), provin din contexte nefunerare, respectiv dintr-o locuință și perimetrul unei așezări dacice de meșteri metalurghi.

⁶² O descoperire în Moldova, la Răcătău de Jos (jud. Bacău) și două exterioare granițelor actuale, la Mala Kopyana (Ucraina) și Zemplin (Slovacia).

⁶³ Cioată *mss.*

⁶⁴ Incinerarea războinicilor cu armele lor (preferate?), adesea cu întregul armament, este o caracteristică definitorie a grupului Padea – Panaghiurski Kolonii. Obiceiul de a îngropa echipamentul complet alături de proprietar a apărut inițial în nord-vestul Traciei, în decursul secolului II î.Hr., de unde apoi s-a răspândit, prin migrația acestui grup, la nord de Dunăre. Cf. Domaradzki 1986, pg. 227-228. D. Măndescu aduce însă în discuție tradiția celtică a acestui ritual (Măndescu 2012, pg. 343-345), lucru explicabil prin aportul substanțial al celților la eterogena confrerie militară. Contribuția tracică la acest *condominiu* (compus în principal dintr-o mixtură etnică între războinici scordisci, triballi și daci), sunt atât arme și echipamente specifice (pum-

Armamentul, prin valoarea și numărul componentelor sale, oglindește statutul social al defunctului, iar depunerea sa are ca finalitate conti-nuitatea acestei poziții în postexistență.

Un element interesant este dat de faptul că, deși ritul de trecere⁶⁵ asigură integrarea individului într-un anumit plan, prin uniformizare cu grupul și elitizare în raport cu alți indivizi, inventarul său funerar poate adesea să nu fie unul reprezentativ pentru comunitate sau pentru întregul fenomen militar din care provine, ci el poate reflecta doar poziția și calitățile personale ale defunctului⁶⁶. De asemenea, armele, sau doar anumite tipuri de arme, pot face parte dintr-un set prestabilit de elemente necesare ritualului⁶⁷. Dincolo de mesajele, mai mult sau mai puțin codificate, transmise sau simbolistica pieselor de armament depuse în apropierea defuncțiilor, ele nu sunt cu nimic diferite de cele aflate în uzul războinicilor geto-daci. Privind din acest punct de vedere, putem fi siguri că armele depuse în contexte funerare sunt identice cu cele utilizate și în luptă, chiar dacă nu neapărat – deși este greu de crezut – de indivizii alături de care au fost așezate⁶⁸, neexistând dovezi ale recurgerii la avatururi. Soluția pentru accesarea în „lumea de apoi” și a traseului ce trebuia urmat pentru transcenderea la această zonă, conținea gestul ritualic al distrugerii, cel puțin a unei arme, fie spada, fie lancea ori pumnalul, prin îndoire/rupere, sau a cămășii de zale prin tăiere⁶⁹ – vizibilă în multe complexe de tip Padea-Panagjurski Kolonii. Deformările voite ale unor piese de armament, scumpe oricum le-am privi, reprezintă o formă de sacrificiu evidentă, comunitatea renunțând la aceste arme, în ciuda pragmatismului la care era permanent obligată. Elocvent este cazul cămășii de zale descoperite la Hunedoara, la care apare documentat faptul că locul depunerii inventarului funerar, cuveta, a fost puternic arsă și curățată anterior depunerii unei părți din cămașa de zale, armura nefiind întregibilă, dar fragmentarea armurilor este prezentă la majoritatea pieselor de acest gen, descoperite pe teritoriul de azi al României, cu mici excepții.

Dar practica sacrificării armurilor este mai veche și îmbracă forme nuanțate. Cazul de la Hjort-spring este nu doar cel mai vechi cunoscut, ci și unul în care valoarea arsenalului sacrificat a fost substanțială. Comunitatea locală a dorit ca prin acest gest ritualic să ofere o protecție cât mai mare împotriva altor jefuitori, oferind armele lor cine știe cărei autorități divine, capabile să le ofere protecție. Sacrificându-le armamentul, cea mai evidentă expresie a forței, localnicii renunță la valoarea concretă a acestuia și abia putem să ne închipuim ce soartă au avut eventualii prizonieri⁷⁰. În orice caz, elita sau decidenții locali⁷¹ s-au asigurat că mesajul – cu toate nuanțele lui – a fost transmis, atât către potențialii dușmani, cât, mai ales, către propriul grup. Timpurile homerice, când dușmanii erau uciși și jefuiți de arme în cel mai pragmatic mod, păreau să fi trecut. Sau cel puțin să se fi modificat, căci armurile celților invadatori învinși au decorat templele din Samothrace și alte locuri din Grecia, ca expresie a valorii, economice și spirituale, aspect care pare să fi rămas definitiv pentru zale. Elitele războinice nord-dunărene își vor confirma apartenența la „casta” războinică și prin riturile și ritualurile funerare practicate, ca parte a identității și ideologiei proprii. Prin instituționalizarea acestora, comunitatea, din punct de vedere social, își reglează și confirmă ierarhiile interne și externe, iar din punct de vedere spiritual se asigură că decedatul se integrează corect în structurile imaginarului colectiv acceptat.

nalele *sica*, zăbalele de tip tracic), cât și tradiția construcțiilor funerare, tumulii, ce au o istorie care începe în Epoca Bronzului târziu. Reculul acestor amenajări în lumea celtică occidentală, permite să atribuim tracilor această contribuție spirituală.

⁶⁵ Ritul funerar este doar unul dintre riturile de trecere ce marchează existența unui individ.

⁶⁶ Este la fel de posibil că doar anumiți indivizi sau categorii ierarhice să fi avut dreptul de a purta arme și în post-existență, ca o reflecție a stării de lucruri din existență. Cf. Cioată *mss.*

⁶⁷ Spre exemplu pumnalele curbe de tip *sica* sau vârfurile de lance sunt prezente constante în mormintele grupului Padea – Panaghiurski Kolonii.

⁶⁸ Cioată *mss.* Acest aspect poate fi regăsit în cazul personajelor decedate foarte tinere, de exemplu.

⁶⁹ Metonimia *pars pro toto* pare să explice de ce în multe cazuri mormintele războinicilor conțin doar fragmente din echipament, altfel destul de consistent. Un astfel de caz este armura (combinată?) de la Răcățâu, unde sunt depuși trei solzi, în condițiile în care numărul de astfel de plăcuțe necesare este de cca. 2000-2500, pentru o armură completă, iar pentru zona pectorală, predispusă la ranforsări, numărul acestora este de aprox. 400 de bucăți.

⁷⁰ Într-o situație oarecum asemănătoare, la Ribemont-sur-Ancre (Franța), trupurile învinșilor au făcut parte din decorul unui impresionant și macabru trofeu. Numărul mare de cadavre, cca. 500 (cf. Rustoiu 2008, p. 43.) permite presupunerea că majoritatea au căzut în luptă și, probabil, doar o parte au fost captivi sacrificați și expuși alături de armele lor.

⁷¹ Nu putem exclude din tablou importanța decidenților religioși, adesea mai mare decât a celor militari și/sau politici.

Prezența masivă a armelor în contexte funerare și distrugerea lor indică o modificare de statut, defunctul schimbându-și nu numai reședința, ci și „mediul social”. Prin deces, acesta se desparte de grup – familie, tovarăși de arme, trib etc – și devine membru al comunității strămoșilor, acțiune posibilă numai în urma săvârșirii unor ritualuri din care fac parte intrinsecă depunerea de arme și scoaterea lor din uz. Deteriorarea voită a armelor poate sublinia dubla trecere în „lumea de dincolo”, încercarea de a pune întregul, om și zestre, de aceeași parte, cea a nefuncționalității⁷², evidențiind astfel intrarea într-o nouă dimensiune cosmică, guvernată de alte reguli. Arderea pieselor de inventar, alături de incinerarea cadavrului⁷³, completează acest mod de înțelegere sau de raportare conceptuală la lumea dacilor și reprezintă o proiecție a credințelor și mentalităților acestora despre post-existență, despre puntea dintre lumi, dar mai ales despre purificare, prin foc, ca și cutumă⁷⁴. Armurile de zale apar cu precădere în mormintele aristocratice tumulare, amenajările funerare, ceremoniile complexe, inventarele, ofrandele și proximitatea unor centre fortificate certifică existența unor elite tributare ideologiciei războinice⁷⁵. Indiferent însă de modelul identitar abordat sau de locul în care se află, mormintele descoperite aparțin unor războinici de rang înalt, iar prezența cuiraselor de zale nu poate decât să confirme complicatul angrenaj magic și spiritual din care omul de arme și arsenalul său făceau parte.

Bibliografie generală:

I. Izvoare literare

- Diodor din Sicilia
Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică*, ed. Iliescu, Vladimir, trad. Hîncu, Radu, Iliescu, Vladimir, Ed. Sport-Turism, București, 1981.
- Homer
Homer, *Iliada*, ed. D. M. Pippidi, trad. George Murnu, Ed. Teora, București, 1999.
- Varro
Varro, Marcus Terentius, *De Lingua Latina Libri*, Ed. Apud Weidmannos, Berolini, 1885.
- Strabon
Strabon, *Geografia*, vol I, II, III, trad. Vant-Ștef, Felicia, Ed. Științifică, București 1972, 1974, 1983
- Fontes
Fontes I – Izvoare privind istoria României, I, Ed. Academiei Republicii Populare Romîne, București, 1964.

⁷² Pinter 1994, pg. 18.

⁷³ Chiar incinerarea, ca rit funerar, este tot o încercare de a accede în plan cosmic în modul cel mai complet și corect. Omul, în mitologiile indo-europene, este tripartit, compus din corp (*soma*), suflet (*pshyche*) și rațiune (*noi/s*), moartea despărțind aceste entități. Prin arderea cadavrului se asigura trecerea în cealaltă dimensiune a omului întreg. Dacă sufletul și rațiunea puteau fi presupuse a pași dincolo fără îndoială, corpul urma la cer prin fumul rugului funerar, la fel cum ofrandele aduse divinităților erau și ele arse. Nu lipsit de importanță este aspectul potrivit căruia ritualul funerar era în legătură directă cu statutul defunctului, accesarea la cer și implicarea în incinerarea, fiind un apanaj al elitelor. Cf. Haudry 1998, pg. 97.

⁷⁴ Comunitatea, foarte atentă la aceste aspecte, după cum rezultă din contextele funerare ale elitelor în discuție, extinde aceste complicate ritualuri nu numai la războinicii grupului, ci și la adolescenții sau copiii decedați, în credința că astfel pot completa ciclul, chiar și în absența unor etape, obicei păstrat în ritualurile de înmormântare ale tinerilor necăsătoriți din epocile ulterioare în întreaga Peninsulă Balcanică. Cf. Borangic 2010, pg. 99.

⁷⁵ În prelungirea acestei ideologii trebuie pusă și capacitatea evidentă de asimilare a echipamentelor militare – și exemple ale acestui potențial de absorbție sunt multe și nu doar în cazul producerii armelor – ale tuturor etajelor sociale implicate în fenomenul militar, de la utilizatori la producători ai armelor. Cazul armurilor – și cele de zale nu sunt decât expresia cea mai vizibilă – demonstrează faptul că, o dată adoptat un model de artefact, acestea sunt, cu cea mai mare probabilitate, produse pe plan local.

II. Literatură modernă - sinteze

- Barangă, Barangă 2011
- Barangă P., Barangă R., *Controverse și certitudini ale istoriei tracilor, geților și dacilor*, Ed. Excelsior Art, Timișoara
- Bărcă, Symonenko 2009
- Bărcă V., Symonenko O., *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Ed. Mega, Cluj-Napoca
- Benadik *et alii*, 1957
- B. Benadik, E. Vlček, C. Ambros, *Keltische Gräbeifelder der Südwestslowakei*, Bratislava
- Crișan 1993
- Crișan I. H., *Civilizația geto-dacilor*, Ed. Meridiane, București
- Dečev (Detschew) 1957
- Dečev (Detschew) D., *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, R.M. Rohrer
- Dumitrescu, Vulpe 1988
- Dumitrescu V., Vulpe A., *Dacia înainte de Dromihete*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București
- Eliade 1980
- Eliade M., *De la Zamolxis la Gengis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Orientale*, trad. Ivănescu, Maria, Ivănescu Cezar, Ed. Științifică și Enciclopedică, București
- Feugčre 1993
- Feugčre M., *Les Armes des romains de la République à l'Antiquité tardive*, Éd. Errance, Paris
- Harding 2007
- Harding A., *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*, Archaeolingua, Budapesta
- Haudry 1998
- Haudry J., *Indoeuropenii*, Ed. Teora, București
- Miclea, Florescu 1980
- Miclea I., Florescu R., *Strămoșii românilor. Vestigii milenare de cultură și artă. Geto-dacii*, București
- Paliga 2006
- Paliga S., *An Etymological Lexicon of the Indigenous (Thracian) Elements in Romanian*, Fundația Evenimentul, București
- Petre 2004
- Petre Z., *Practica nemuririi. O lectură critică a izvoarelor grecești referitoare la geți*, Ed. Polirom, Iași
- Pop 2006
- Pop H., *Fortificațiile dacice din vestul și nord-vestul României*, Ed. Mega, Cluj-Napoca
- Robinson 1975
- Robinson H. R., *The armour of Imperial Rome*, Londra
- Rustoiu 2008
- Rustoiu A., *Războinici și societate în aria celtică transilvăneană. Studii pe marginea mormântului cu coif de la Ciumești*, Ed. Mega, Cluj-Napoca
- Rusu, Bandula 1970
- Rusu M., Bandula O., *Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumești*, Baia Mare
- Sîrbu, Florea 1997
- Sîrbu V., Florea G., *Imaginar și Imagine în Dacia Preromană*, Ed. Istros, Brăila
- Vulpe, Zahariade 1987
- Vulpe A., Zahariade M., *Geto-dacii în istoria militară a lumii antice*, Ed. Militară, București

III. Literatură modernă - articole

- Arik, Coupry 1935
- Arik R. O., Coupry J., *Les Tumuli de Karalar et la Sépulture du Roi Deiotaros II*, în *Revue Archéologique*, vol.6, pg.133-151.
- Bochnack 2006
- Bochnack, T., *Panoplie de guerrier et tombe de guerrier. Problème de la pertinence des trouvailles sépulcrales (d'après des exemples de culture de Przeworsk à la période préromaine précoce)*, în *Acta Terrae Septemcastrensis Journal, Proceedings of the 7th International Colloquium of Funerary Archaeology, Special number*, Bibliotheca Septemcastrensis, XVII), V (1), pg. 152-163.
- Borangic 2010
- Borangic C., *Posibile semnificații magico-religioase ale utilizării armelor curbe în lumea dacică*, în *Terra Sebus*, II, pg. 93-104.
- Borangic 2011
- Borangic C., *Incursiune în arsenalul armelor curbe tracice. Rhomphaea, lancea-seceră sau coasa de luptă*, în *Bibliotheca Musei Porolissensis*, XIII, vol. colectiv *Identități culturale locale și regionale în context european – Studii de arheologie și antropologie istorică*, In *memoriam Alexandri V. Matei*, Ed. Mega, Ed. Porolissum, Cluj-Napoca, pg. 215-225.
- Borangic 2011a
- Borangic C., *Armuri de zale, meșteri și ateliere în Dacia preromană*, în *AMP*, XXXIII, Zalău
- Borangic 2011b

- Borangic C., *Războinici nord-dunăreni în armuri de zale (sec. II a. Chr.-sec. II p. Chr.) – partea I*, în *Terra Sebus*, 3, pg. 171-227.
Borangic 2012
- Borangic C., *Războinici nord-dunăreni în armuri de zale (partea a II-a). Reprezentările Antichității*, în *Terra Sebus*, 4, pg. 179-209.
Cioată mms
- Cioată D., *Războinici și armament în Dacia. Sec. II a. Ch. – I p. Ch.*, teză de doctorat, îndrumător Ioan Glodariu, Universitatea „Babeș-Bolyai”, Facultatea de Istorie și Filosofie, Cluj-Napoca, manuscris.
Domaradzki 1986
- Domaradzki M., *Les épées en Thrace de la deuxième moitié du Ier millénaire avant notre ère*, în *Revue Aquitania*, supplément 1, pg. 227-231.
Flemming 2003
- Flemming K. *The Hjortsprings find. The oldest of the large Nordic war booty sacrifice*, în L. Jørgensen et alii, eds., *The spoils of victory: The North in the shadow of the Roman Empire*, Copenhagen pg. 212-223.
Morintz, Șerbănescu 1985
- Morintz, S., Șerbănescu, D., *Rezultatele cercetărilor de la Radovanu, punctul „Gorgona a doua” jud. Călărași. 1. Așezarea din epoca bronzului. 2. Așezarea geto-dacică*, în *Thraco-Dacica*, VI, 1-2, pg. 5-31.
Nemeti 1999-2000
- Nemeti S., *Zeii cavaleri în spațiul nord-balcanic (sec. V a. Ch. - I p. Ch.)*, în *EphNap*, IX-X, pg. 107-129.
Ogdenova-Marinova 2000
- Ogdenova-Marinova L., *L'armure des Thraces*, în *Archaeologia Bulgarica*, IV, 3, pg. 11-24.
Paliga 1990
- Paliga S., *Este boieria o instituție împrumutată?*, în *Revista Arhivelor*, 67, vol. 52, 3, pg. 250-260.
Pinter 1994
- Pinter Z. K., *Aspecte ale cultului armelor. Valoarea spirituală și simbolică a pieselor de armament în mentalitatea medievală*, în *AICSU*, Sibiu, pg. 9-42.
Torbov 2004
- Torbov N., *Chain-Mails from Northern Bulgaria (III-I C BC)*, în *Archaeologia Bulgarica*, VIII, 2, pg. 57-69.
Tsursumia 2011
- Tsursumia M., *The Evolution of Splint Armour in Georgia and Byzantium Lamellar and Scale Armour in the 10th-12th Centuries*, în *Byzantina Symmeikta*, 21, pg. 65-99.
Waurick 1979
- Waurick G., *Die Schutz Waffen im numidischen Grab von Es Soumâa*, în H. G. Horn, C. B. Rüger (eds.), *Die Numider. Reiter und Könige nördlich der Sahara*, Köln - Bonn, pg. 305-332.
Yadin 2004
- Yadin A., *Goliath's Armor and the Israelite Collective Memory*, în *Vetus Testamentum*, 54, 3, pg. 373-395.

Abrevieri

AICSU – *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane*, Revista Institutului de Cercetări Socio-Umane Sibiu al Academiei Române, Sibiu, 1994, sqq. *AMP* – *Acta Musei Porolissensis*. Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău. Zalău.

EIU – *Enciclopedia de istorie universală*, traducere Al. Balaci, M. Chelemen, R. Gâdei, S. Venier, Editura All Educational, București, 2003.

EphNap – *Ephemeris Napocensis*. Institutul de Arheologie și Istoria Artei. Cluj-Napoca

SCIV(A) – *Studii și cercetări de istoria veche*. București (din 1974, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie).

Terra Sebus – *Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis*. Muzeul Municipal „Ioan Raica”. Sebeș. *Thraco-Dacica* – *Thraco-Dacica*. Institutul Român de Tracologie. București.

About the age of the chain mail armours of the Geto-Dacians

Despite the fact that the historical tradition attributes the invention of chain armor to other areas and other populations, it is quite possible that these types of equipments were originated in the Balkan area. The dynamics of the populations which transited the area and lived there could have offered the necessary conditions for the development of weaponry in general, hence, of the defensive techniques, which have always had an important role. The archaeological realities show that most of the discoveries belong to the East-European area, dominated by the Celts and Thracians. This comes as a contradiction to the historical sources. The North-Balkan space has had an important tradition as far as the defensive equipments used by the experimented Getic-Dacian warriors were concerned. The chain armours, all with profound social connotations, have constituted the ideological expression of military elite with enough determination to establish a barbaric kingdom.